

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПРИ ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розкриваються шляхи розвитку громадянських цінностей в обласному педагогічному ліцеї; аналізується зміст громадянської освіти. У роботі відображено чотири форми впровадження громадянської освіти. Обґрунтовано розуміння понять громадянського суспільства старшокласниками. Доведено різницю між самооцінкою та оцінкою сформованості громадянських цінностей старшокласників.

Правові засади формування громадянських цінностей старшокласників закладені у Конституції України, Законах України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про свободу совісті та релігійних організацій", "Про фізичну культуру і спорт", а також у Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінки, Указі Президента України "Про заходи щодо розвитку духовності, захисту маралі та формування здорового способу життя громадян", Національній програмі "Освіта" (Україна XXI століття), Концепції виховання дітей і молоді в національній системі освіти, Концептуальних засадах гуманітарної освіти в Україні (вища школа) та інших нормативно-правових документах.

У радянський період сутність поняття "громадянські цінності" виводилася з державно-педагогічних потреб (формування людини-громадянина, поведінка якого спонукалася б не індивідуально-груповими, а колективістсько-державними інтересами, похідними від мети створення комуністичного суспільства. Тому до системи громадянських цінностей входили передусім соціально схвалювана активність, законослухняність, ідеологічна, правова і моральна лояльність до держави, наближення до комуністичного ідеалу (класичним прикладом може стати відомий свого часу "Моральний кодекс будівника комунізму") [1; 2]. Процес формування громадянських цінностей безпосередньо пов'язаний з останніми реформами загальноосвітньої школи в Україні. Реформування змісту освіти середньої загальноосвітньої школи відбувається на нинішньому етапі шляхом: оновлення змісту дисциплін, що вже викладаються в школах; введення нових дисциплін або тем до предметів, що вже викладаються; запровадження "ядра" знань (або базового компоненту, або інваріантної частини) [3; 4].

Зміст освіти має бути спрямовано на здобуття учнями досвіду громадянських вчинків і переживань, основних громадянських умінь, зокрема:

- реалізовувати своє право на участь у виборах та інших формах демократії;
- обстоювати свої права, беручи участь у діяльності об'єднань громадян та громадських акцій;
- захищати свої права за допомогою державних органів та органів місцевого самоврядування;
- обстоювати свої права за допомогою апеляції до суду, правоохоронних та правозахисних організацій;
- орієнтуватися в умовах вільного ринку; відстоювати свої права як споживача і платника податків;
- використовувати типові прийоми та методи розв'язання проблемних ситуацій;
- диференціювати емоційні та раціональні компоненти власного вибору;
- критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати;
- розвивати свої комунікативні уміння та навички.

Зміст громадської освіти має бути зорієнтовано не лише на розвиток уявлень молоді про громадянськість та шляхи її реалізації на основі системи понять з різних галузей наукових знань, а й на формування емоційно-ціннісного компоненту громадянської культури особистості, що включає, насамперед:

- усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості;
- усвідомлення себе як громадянина і патріота України;
- почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу;
- лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законослухняність;
- активну позицію щодо необхідності брати участь у демократичних перетвореннях;
- усвідомлення себе як особистості, здатної впливати на ситуацію в державі;
- критичне сприйняття соціально-політичної інформації;
- усвідомлення можливості та цінності самостійного політичного вибору;
- готовність відповідати за власні рішення та їх наслідки;
- усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві [1; 5; 6].

Як процес впровадження системи знань про людину і суспільство, громадянська освіта в школі може здійснюватись у чотирьох формах: як навчальний предмет; як міжпредметна форма діяльності в рамках освітянського простору; як організація позакласної та позашкільної діяльності (виховання); як організація шкільного життя, що сприяє демократичній поведінці.

Для визначення розуміння та усвідомлення старшокласниками громадянських цінностей ми побудували дослідницьку програму з кількох етапів.

На першому етапі – категорійно-понятійному – ми спробували визначити рівень знань старшокласниками головних категорій, що є підґрунтям формування громадянських цінностей. Для цього нами було проведено дослідження розуміння школярами категорій "громадянське суспільство", "виконавча влада", "демократія", "патріот", "свобода людини", "соціальна справедливість", "толерантність", "тоталітаризм", "традиція" тощо.

Самі про собі вказані поняття можна представити як трирівневу категорійну систему. На першому рівні – емоційно-вольовому – знаходяться поняття "патріот", "толерантність", "свобода людини". На другому – рівні якісних характеристик – ми розмістили поняття "демократія", "традиція", "соціальна справедливість". На третій рівень – загально-соціальний – потрапили поняття "громадянське суспільство", "тоталітаризм", "виконавча влада".

Контент-аналіз вказаних понять дає можливість представити, з якими ознаками, якими, статусними та процесуальними характеристиками пов'язують старшокласники наведені вище поняття. Дослідження проводилося у кількох

навчальних закладах України: Житомирській гуманітарній гімназії № 23, Житомирському обласному педагогічному ліцеї, Харківській спеціалізованій школі № 17 з поглибленим вивченням англійської мови, Ковалівській спеціалізованій школі Полтавської області та Криворізькому ліцеї-інтернаті. Загальна кількість опитаних старшокласників склала 420 осіб.

Серед параметрів, за якими ми оцінювали розуміння старшокласниками понять громадянського суспільства, ми передусім визначили повноту, глибину, чіткість, адекватність змісту та оригінальність тлумачення.

Розглянемо кілька головних категорій нашого дослідження – по 1-2 з кожного рівня, визначеного вище – в уявленні старших школярів. Так, визначаючи категорію "патріот" (емоційно-вольовий рівень), можна окреслити такий перелік характеристик, якими старшокласники наділяють цю людину: "згодна всім пожертвувати заради своєї країни"; "любить і поважає свою державу"; "широ переживає за свою державу"; "активно діє як громадянин"; "підтримує і любить свою державу"; "жертвує заради держави своїм життям"; "бореться за права своєї країни"; "загострено сприймає громадянський обов'язок"; "людина з національною самосвідомістю"; "робить все можливе, щоб покращити свою країну"; "любить свою країну більше, ніж інші країни"; "шанує культурні та національні традиції"; "намагається робити все можливе для розвитку своєї країни"; "відданий своїй державі"; "виконує свій громадський обов'язок"; "прив'язаний до місця свого народження"; "вболіває за свою державу"; "хоче навести лад у своїй країні" тощо.

Значна частина старшокласників (близько 62%) співвідносять поняття "патріот" з поняттям "громадянин". Частина опитаних (34,3%) надають цьому поняттю емоційного забарвлення ("любить", "поважає", "шанує" свою державу); переважна більшість (72%) додають до свого визначення діяльнісні характеристики ("виконує", "бореться", "вболіває", "жертвує", "вивчає", "відстоює", "захищає" тощо).

Третина старшокласників, окреслюючи поняття "патріот", використали заперечення "не": "не зрадить", "не соромиться своєї країни", "не дозволить собі...", "не бажає виїхати" тощо. Водночас, лише у кількох випадках старшокласники співвідносять поняття "патріот" з іншими категоріями громадянського суспільства: "громадянський обов'язок", "громадянська відповідальність", "громадянська активність".

І лише 2% опитаних пов'язують поняття "патріот" з атрибутами держави, такими як "гімн", "герб", "прапор". 18% старшокласників співвіднесли це поняття з альтруїзмом, визначивши патріота як людину, яка піклується передусім про добробут та розвиток інших, а вже потім про свій власний. Близько четвертої частини опитаних (23,6%) пов'язують поняття "патріот" зі знанням (національних традицій, мови, законів, обрядів тощо).

До нетипових варіантів окреслення поняття "патріот" можна віднести такі: "це український літературний герой XVIII століття"; "такий, як Т. Шевченко"; "прихильник якоїсь особи, групи, партії". Таким чином, старшокласники окреслили поняття "патріот" на кількох рівнях: на рівні знання – 51,4%; на рівні емоцій – 47,1%; на рівні діяльності – 86,9%; на рівні оцінки – 11,4%.

Як бачимо, загальна сума вказаних відсотків не складає 100, оскільки певна частина визначень поняття "патріот" містила одразу кілька рівнів сприйняття цього поняття.

Найпростіше висловилися старшокласники стосовно поняття "демократія", окресливши його як владу народу, без додаткових коментарів (87,3% опитаних). Деяка кількість школярів до такого визначення демократії додали, що крім того, що це влада народу, "вона належить представникам від народу, яких обирає народ", "це досить невизначене поняття у нашій державі", "народ має вплив на уряд", "це політичний напрям, заснований на рівності всіх громадян", "це право на незалежність, на висловлення думки", "це політичний режим" тощо.

Окреслення категорії "громадянське суспільство" викликало у респондентів певні труднощі, пов'язані, крім іншого, з нерозробленістю самого поняття у вітчизняній науці. Певна частина респондентів (12,1%) взагалі не змогли ніяк визначити поняття громадянського суспільства. Переважна більшість респондентів у визначенні подавали якусь, на їхню думку, найважливішу ознаку громадянського суспільства. Значна кількість визначень були дуже багатослівними, розлогими, з великою кількістю уточнень, як-от: "це суспільство, в якому усі громадяни мають рівні права і обов'язки. Суспільство, у якому пануючим є закон. Суспільство, в якому немає прояву будь-якої дискримінації. Суспільство, в якому існує насправді свобода думки і слова". Інші відповіді, як правило, супроводжуються такими ознаками громадянського суспільства: "в якому дотримуються демократичних відносин"; "яким керує громада"; "де все всіх задовольняє" і т.п.

Старшокласники виявили недостатній рівень знання цієї категорії, але переважно прагнули оцінити це поняття за допомогою якихось характеристик. Старшокласники також виявили досить значний рівень емоційності у визначенні поняття громадянського суспільства, що свідчить як про їх бажання пояснити цю категорію, так і про прагнення створення громадянського суспільства у своїй державі.

Були, також, і зовсім недоцільні визначення, наприклад: "це суспільство, яке складається з усіх його громадян"; "таке, в якому немає політичного життя"; "суспільство, в якому проживають громадяни"; "де більшість людей, як дурні баранці, віддають свої гроші для організацій та партій"; "це населення держави"; "це всі мешканці області, краю, країни" тощо. Головною помилкою респондентів при цьому було звуження поняття громадянського суспільства до поняття "держави" або "країни". Сам по собі факт присутності великої кількості невірних визначень свідчить про недостатню увагу, яка приділяється у загальноосвітніх навчальних закладах громадянській освіті та проблемі формування категорійно-понятійної культури старшокласників.

Інше поняття, яке ми віднесли до загально-соціального рівня – "тоталітаризм" – старшокласники означили більш впевнено. Переважна більшість (92,3%) респондентів змогли подати визначення тоталітаризму. Вони цілком справедливо пов'язують це поняття з такими ознаками, як культ вождя, необмежена влада особи, знищення демократичних свобод, наявність репресій і терору тощо. Однак науковими можна визнати лише невелику кількість відповідей (10,47%), де старшокласники визначили тоталітаризм як політичний режим і подали його певні ознаки.

Не викликали особливих труднощів також поняття "етнічна меншина" та "традиція". Школярі всіх навчальних закладів, які брали участь в опитуванні, з більшою чи меншою мірою достовірності окреслили ці поняття. Найчастіше поняття "традиція" пов'язувалося з такими, як-от: "звичай", "обряд", "певний закон", "правило", "ритуал" тощо, що підтвердило факт достатньої ознайомленості школярів з вказаними поняттями. Щодо категорії "етнічна меншина", то її визначення знаходилося переважно у площині національної належності та території проживання, що відповідає дійсності, але не завжди правильно тлумачилося респондентами. Помилки у визначенні цього поняття стосувалися, головним чином, суміщення категорій "етнічна меншина" та "емігранти", "некорінна народність", "раса", "національність".

Загалом, проведене дослідження категорій та понять громадянської освіти дозволило дійти наступних висновків:

1) Старшокласники загалом адекватно окреслюють головні категорії громадянської освіти: "громадянське суспільство", "виконавча влада", "демократія", "патріот", "свобода людини", "соціальна справедливість", "толерантність", "тоталітаризм", "традиція" тощо.

2) Найбільші труднощі з визначенням досліджуваних категорій виникли стосовно таких понять, як "громадянське суспільство", "виконавча влада", "етнічна меншина".

3) Виявлені помилки у тлумаченні категорій можна пояснити недостатнім рівнем громадянської освіти у досліджуваних навчальних закладах, з одного боку, та нерозробленістю категорійно-понятійного апарату громадянської освіти та виховання – з іншого.

На другому етапі – рейтинговому – було проведене дослідження рейтингу громадянських цінностей старшокласників у двох аспектах – самооцінки та оцінки незалежних суддів. Для цього нами була розроблена сітка громадянських цінностей, куди ми внесли такі:

Громадянський обов'язок
Громадянська совість
Громадянська відповідальність
Повага до громадянських прав і обов'язків
Громадянська свідомість
Потреба у громадянських діях і вчинках
Повага до законів держави
Почуття патріотизму
Почуття інтернаціоналізму
Етнічна толерантність
Почуття особистої свободи
Громадянська честь і гідність
Політична культура
Громадянська активність
Громадянська свідомість
Громадянська поведінка

Вказані 16 громадянських цінностей загалом вкладаються у вже згадувану систему цінностей з таких груп: громадянська надія, громадянська впевненість, громадянська мужність, громадянська самоповага, громадянська самооцінка, громадянська довіра.

Варто одразу відзначити, що вказані зв'язки не відображають повністю складної сітки зв'язків між рейтинговими характеристиками та групами громадянських цінностей, оскільки глибинна сутність кожної громадянської цінності може визначатися на кількох рівнях і вмішувати емоційно-ціннісні, діяльнісні, мотиваційні характеристики.

Метою другого етапу дослідницької програми було виявлення різниці між самооцінкою та оцінкою сформованості громадянських цінностей у старшокласників різних навчальних закладах. Ми просили старшокласників оцінити рівень сформованості у себе громадянських цінностей від 0 до 10 балів. Потім ці самі цінності за рейтингом старшокласники оцінювали у своїх однокласників. Самооцінка сформованості вказаних цінностей при цьому відображена на рис.1.

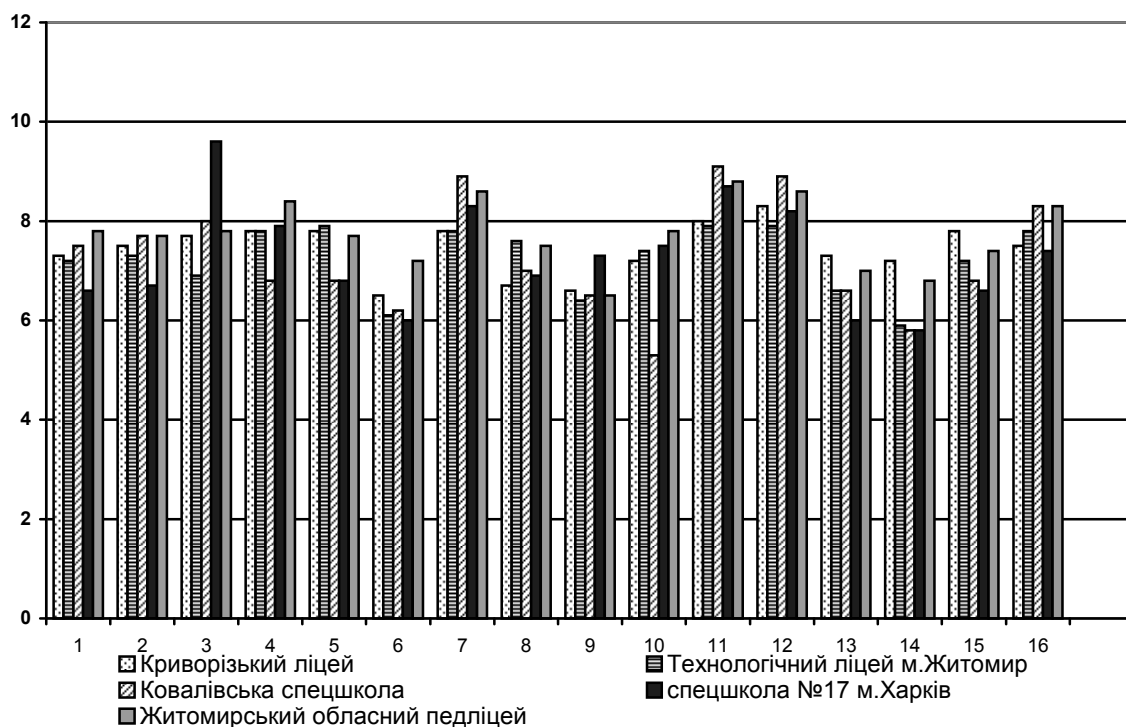

Рис.1. Самооцінка сформованості громадянських цінностей у старшокласників різних навчальних закладів (порівняльна характеристика)

Висновки, які можна зробити, виходячи з вище означеної діаграми, можуть бути такими:

1) Старшокласники загалом оцінюють сформованість у себе громадянських цінностей вище середнього рівня (всі рейтинги знаходяться від 5,8 до 9,1 бала).

2) Всі громадянські цінності самооцінюються старшокласниками приблизно на одному й тому самому рівні сформованості. Виключення складає хіба що самооцінка сформованості громадянської відповідальності (цінність № 3) у старшокласників технологічного ліцею м. Житомира (9,1 бала) та самооцінка сформованості у старшокласників Ковалівської спецшколи етнічної толерантності (всього 5,3 бала).

3) Рівень самооцінки сформованості громадянських цінностей старшокласників фактично не залежить від навчального закладу та регіону.

Більш наочну картину самооцінки сформованості громадянських цінностей можуть дати середні показники рейтингу у всіх досліджуваних навчальних закладах (рис.2).

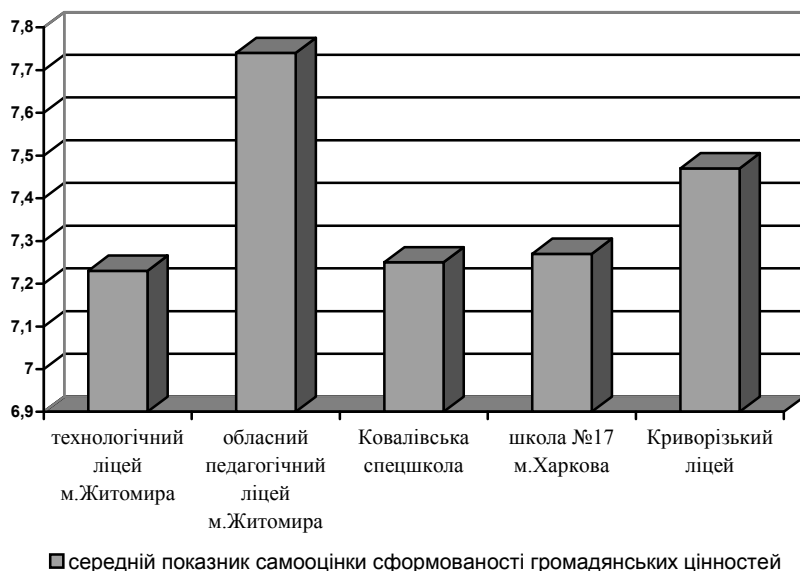

Рис. 2. Середні показники рейтингу громадянських цінностей старшокласників (у рейтингових балах)

Як бачимо, попри те, що на діаграмі показник самооцінки сформованості громадянських цінностей учнів Житомирського обласного педагогічного ліцею виявляється суттєво відмінним, всі дані самооцінки знаходяться у межах від 7 до 8 балів.

На етапі оцінки сформованості громадянських цінностей кожному з учасників дослідження пропонувалося оцінити рівень сформованості громадянських цінностей одного зі своїх однокласників. Результати, як і передбачалося, отримали значно нижчі.

Як відомо, у науковій літературі критеріям оцінки вияву певних соціальних фактів (у нашому випадку – оцінки сформованості громадянських цінностей) приписують значення $ng < K < vg$, де ng і vg – відповідно нижня і верхня межа. При цьому у нашому випадку vg означає повну сформованість певної громадянської цінності, а ng – відсутність визначеної громадянської цінності. У нашому дослідженні $5 < K < 8$; при цьому ми припустили похибку сформованості 0,2-0,3 бала за рейтингом оцінки та самооцінки. Бал 8 означає повну сформованість громадянської цінності, 5 – відсутність такої цінності. Як бачимо, результати дослідження засвідчили, що верхня і нижня межа респондентами фактично не фіксуються і не визначаються; старшокласники віддали перевагу знаходженню в "золотій середині" сформованості громадянських цінностей. Виходячи з наукових положень, громадянська цінність вважається сформованою, якщо $K=6,5$ (тобто для середнього значення K). Відомо, що коефіцієнт оптимальності функціональних систем дорівнює 0,7, або $0,7 < P < 1$. Це означає, що громадянські цінності мають бути сформовані не менш аніж у 70% старшокласників на рівні $K > 6,5$.

Досліджувані старшокласники при цьому здійснювали самооцінку сформованості у них громадянських цінностей, а їхні однокласники – оцінку сформованості. Рівень сформованості при цьому визначається за формулою:

$$R = \frac{P_s}{P}$$
, де P_s – кількість старшокласників, у яких громадянські цінності сформовані на рівні $K=6,5$; P – загальна кількість старшокласників. Цей показник має наближатися до 1,0.

У таблиці 1 наведено рівні сформованості громадянських цінностей старшокласників у контрольних та експериментальних групах на початок експерименту за результатами оцінки та самооцінки.

Таблиця 1.

Рівні сформованості громадянських цінностей старшокласників досліджуваних навчальних закладів

№ п.п	Громадянська цінність	Результати опитування		∧ Н СО
		Оцінка	Самооцінка	
1.	Громадянський обов'язок	6,12	7,05	12,85
2.	Громадянська совість	6,31	7,33	26,17
3.	Громадянська відповідальність	7,20	7,95	8,80
4.	Повага до громадянських прав і обов'язків	7,25	7,99	11,19
5.	Громадянська свідомість	6,16	7,39	41,65

6.	Потреба у громадянських діях і вчинках	5,51	6,4	18,39
7.	Повага до законів держави	7,21	8,27	14,16
8.	Почуття патріотизму	5,05	7,41	18,26
9.	Почуття інтернаціоналізму	6,57	6,77	7,93
10.	Етнічна толерантність	6,65	7,06	18,29
11.	Почуття особистої свободи	8,02	8,51	19,44
12.	Громадянська честь і гідність	6,14	8,39	6,82
13.	Політична культура	6,01	6,69	13,16
14.	Громадянська активність	5,18	6,31	28,11
15.	Громадянська свідомість	6,43	7,18	33,84
16.	Громадянська поведінка	6,14	7,88	25,26
17.	Середнє значення сформованості громадянських цінностей	6,35	7,39	-

Представимо тепер середні показники оцінки сформованості громадянських цінностей у визначених навчальних закладах (рис. 3.) та порівняємо отримані результати – оцінку та самооцінку сформованості громадянських цінностей по кожному навчальному закладу.

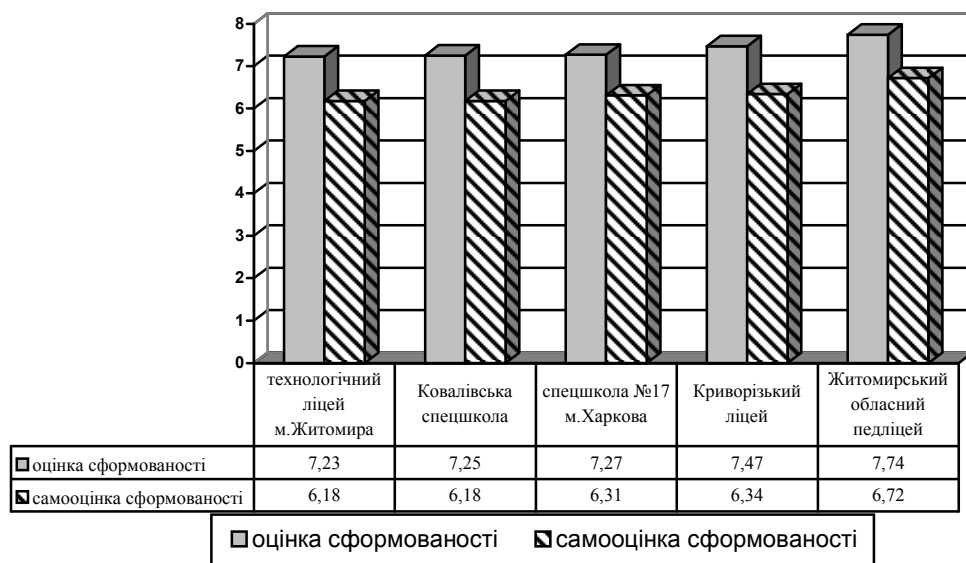

Рис. 3. Порівняльні показники оцінки та самооцінки сформованості громадянських цінностей старшокласників у різних навчальних закладах.

При цьому показники оцінки та самооцінки у різних навчальних закладах відрізняються на величину Δ , тобто $\Delta = \frac{R_1 + R_2}{2}$, як на рис. 4.

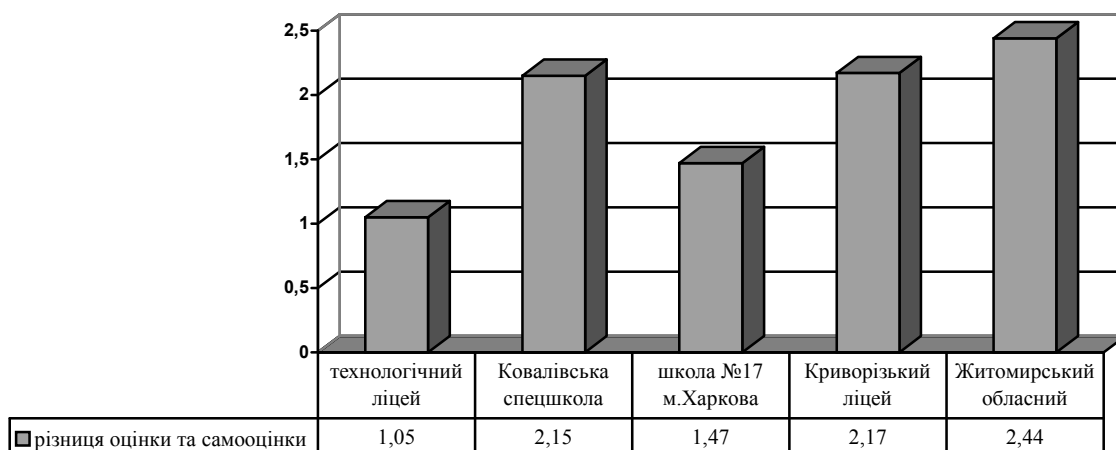

Рис. 4. Різниця рівня оцінки та самооцінки сформованості громадянських цінностей старшокласників.

Як бачимо, найбільша розбіжність у сформованості громадянських цінностей (оцінка та самооцінка) спостерігається в учнів Житомирського обласного педагогічного ліцею. Це викликано, на нашу думку, тим, що ліцеїсти визначили для себе досить високу оцінку, коли визначали рівень сформованості своїх громадянських цінностей, з самого початку, адже рівень оцінки у всіх навчальних закладах знаходиться приблизно в одних і тих само межах – від 5 до 6 балів. Учні Житомирського обласного педагогічного ліцею визначені базовою групою для проведення формуючого експерименту; там ми сформували експериментальні групи (166 учнів). Контрольні групи знаходилися у Житомирському технологічному ліцеї (82 учні) та

школі № 17 м. Харкова (89 учнів). Таким чином, склад контрольної та експериментальної групи нашого дослідження кількісно приблизно однаковий.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Завалевський Ю.І. Проблеми соціально-громадянського виховання особистості та підходи до її розв'язання в історії теоретичної думки // Педагогіка і психологія. – № 4. – 2002. – С. 55-64.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К., 1998. – 246 с.
3. Цінності освіти і виховання: Наук.-метод.зб. / За заг.ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – 456 с.
4. Уайт П. Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства. – К.: Вища школа, 2002. – 118 с.
5. Вдовичин І.Я., Ржевська Н.Ф., Угрин Л.Я., Шурко О.Б. "Концепція навчального посібника з громадянської освіти (громадянознавства) "Я – ГРОМАДЯНИН".
6. <http://www.ngoukraine.kiev.ua> (12.01.04)

Матеріал надійшов до редакції 10.09.2007 р.

Коренная Л.В. Инновационные технологии при формировании гражданских ценностей старшеклассников..

В статье раскрываются пути развития гражданских ценностей в областном педагогическом лицее, анализируется содержание гражданского воспитания. В работе отражены четыре формы внедрения гражданского образования. Обосновано понимание понятий гражданского общества старшеклассниками. Доказано различие между самооценкой и оценкой формирования гражданских ценностей старшеклассников.

Korinna L.V. The Innovative Technologies While Senior Pupils Civic Values Formation.

The article discloses the ways of civil values formation in Zhytomyr Regional Pedagogical Lyceum. In the work four forms of civic education introduction are reflected. The understanding of civic society notions by senior pupils is substantiated. The difference between self-evaluation and evaluation of senior pupils' civic values formation is proved.